

права очень важны, в связи с тем, что важно построение теоретической модели правового регулирования, а уже потом — принятие решения о реализации ее в реальную жизнь. Проанализирован отечественный опыт правового регулирования общественных отношений, на основании чего можно утверждать, что в юридической практике сложилась двоякая позиция относительно применения положений правовой доктрины. В одних случаях прослеживается активная реализация положений правовой доктрины, а в других — практика в большинстве случаев не прислушивается к мнению теоретиков. Установлено, что отражение в законодательстве положений правовой доктрины должно стать повседневной практикой отечественного законодательства.

Ключевые слова: правовая доктрина, правовое регулирование, система права, источник (форма) права, норма права.

Kalhanova O., Karmalita M. Influence of the legal doctrine on efficiency of legal regulation

In article questions of the legal doctrine which is conceptual base of domestic law-making practice are considered. It is noted that existence in the state of different types of sources (forms) of law provides the reasoned competition and mutual control of legal information, thereby guaranteeing development of civil society and the constitutional state. It is established that researches of the legal doctrine as source (form) of law are very important because creation of theoretical model of legal regulation, and already then — making decision on its realization in real life. Is analysed domestic experience of legal regulation of the public relations on the basis of what it is possible to claim that in legal practice there was a double position concerning application of provisions of the legal doctrine. In one cases active implementation of provisions of the legal doctrine is traced, and in others — practice in most cases doesn't listen to opinion of theorists. It is established that reflection in the legislation of provisions of the legal doctrine has to become a daily rule of domestic lawmaking.

Key words: legal doctrine, legal regulation, system of law, source (form) of law, rule of law.

УДК 340.1

*Сергій Миколайович Капишін,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ІДЕЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (ПРАВОЗАКОННОСТІ) У ТВОРЧОСТІ ФІЛОСОФІВ АНТИЧНОСТІ

У наш час, коли найбільшою проблемою юридичного світогляду й відповідної йому юридичної практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, постає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, зміцнення авторитету закону і принципу законності у правовому просторі, що є першочерговим завданням як теоретиків права, так і практиків.

У сучасних умовах демократичного суспільства розвиток українського права пов'язаний із запровадженням ідеї верховенства права і захистом прав людини. У зв'язку з цим є гостра необхідність у подальшій розробці питань правозаконності, об'єднання для цього зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і представників вітчизняної юриспруденції.

Світова наукова думка в галузі права кульмінацію переосмислення уявлень про законність пов'язує із сучасним відродженням ідеї правозаконності (*rule of law*). Однак для сучасної української юриспруденції таке явище досить нове, і внаслідок цього маловивчене. Традиційним для представників вітчизняної правової науки було дослідження категорії «законність». Особливо

актуальними для дослідження правозаконності є праці зарубіжних правознавців ліберального напрямку: А. Дайсі, М. Оукшота, Ф. Хайєка, у яких правозаконність (*rule of law*) була концептуально розроблена.

У розвиток цього вчення наприкінці XIX — на початку XX ст. зробили свій внесок українські філософи та юристи М. Драгоманов, С. Котляревський, М. Палієнко та ін.

Проблему законності, у той чи інший спосіб, вивчали такі сучасні українські правознавці, як В. Бабкін, В. Головченко, В. Зенін, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Мироненко, В. Сіренко, В. Цветков, Ю. Шемшученко та ін.

Однак необхідно зазначити, що ідеї верховенства права як категорія історії політичної та правничої думки у теоретичній спадщині античних мислителів, насамперед Платона, Аристотеля і Цицерона, стали і нині є складником сучасної теорії та практики права.

Які ж саме ідеї, думки, формули, конструкції та вчення античних мислителів і нині є попередниками складників (як їх античні відповідники) того, що в сучасному світі визнано як «верховенство права».

З цього погляду дуже цінними є наукові здобутки С. Головатого, який, досліджуючи тему верховенства права, чи не вперше у вітчизняній науковій літературі виявив та зазначив, які елементи із вчення античних мислителів слід відносити до попередників складників верховенства права. У своїй монографії «Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип» він, зокрема, до цих попередників відносить такі елементи: концепції «правильно побудованої» та «цілком досконалої» держави (Платон); концепція «правильної» і «найкращої» форми державного устрою (Аристотель), концепція «найкращого» державного устрою (Цицерон); ідеї добра та справедливості; вчення про природне (позадержавне) походження права (теорія природного права); ідеї стосовно забезпечення справедливого способу здійснення державної влади; ідеї стосовно заперечення тиранії в будь-яких формах її прояву; ідея, згідно з якою дія закону поширюється на всіх; концептуальні положення про право на життя та право на приватну власність як природні права людини; думки про належне мистецтво правосуддя; концептуальні міркування про сутність справедливої людини. У дослідженні зроблено узагальнений висновок про те, що всі наведені вище ідеї, формули, конструкції та концепції, висунуті мислителями ще в античні часи, стали філософською основою доктрини верховенства права, яка постала набагато пізніше [1, с. 122].

Ідеї античних мислителів про «панування закону» як «панування серед речей того, що є найвищим за все», як «влада розуму», «панування розуму», «верховенство розуму», «панування божества і розуму» (*the rule of reason*), того, що «велить робити добро» і «відвертати зло», за своєю суттю були попередниками ідеї «верховенства права» (*the rule of law*) [1, с. 123].

Серед західних авторів досить поширеною є думка, що перша зафіксована поява ідей, які в сучасному розумінні є складниками змісту поняття «*rule of law*» (далі — за текстом українського основоположного акта — поняття «верховенство права»), належить Стародавній Греції, в якій терміном «*ἰσονομία*» (*isonomia*) описували такий стан, що його було запроваджено в Афінах, і який передбачав, по-перше, «рівність усіх законів стосовно всіх громадян», а по-друге, «впевненість у тому, що владу здійснювано відповідно до відомих правил». *ἰσονομία* (*isonomia*), як основа «влади доброї якості», античними греками поцінювалась вище, ніж *демократія*, що давало підстави вважати: в античній Греції ідеї, які в сучасному розумінні є складниками змісту «верховенства права», передували самій *демократії* [1, с. 62].

Серед західних авторів мало хто заперечує, що поняття «*rule of law*», яке виникло набагато пізніше за античні часи — у XIX ст., початково мало два чітких значення: 1) стосувалося «всього способу життя»; 2) стосувалося «кількох інститутів публічної влади». Перша з цих моделей визнається такою, що була властива вже античним грекам.

Так, вибудовуючи свою «ідеальну державу», один із найвеличніших мислителів усього світу й усіх віків у царині філософії, політичних наук та вчення про право — Платон (427–347 рр. до н. е.) — заклав у її основу такі речі, які й дотепер залишаються ідеалом для кожного, хто бажає щастя і процвітання своєму народу та державі, у якій він сам живе, передусім це ідеї *Добра* і *Справедливості* [1, с. 63].

Замислюючись над причинами виникнення держави, Платон вів мову про те, що люди, самі народжені «не зовсім подібними один до одного», маючи «різну природу, а також і різні здібності

до тої чи іншої справи», не в змозі самотужки забезпечити собі найнеобхідніші речі (як-от: їжу, житло, одяг і все інше, потрібне для існування й життя), «збираються разом, щоб спільно жити й допомагати одне одному». Таке «об'єднане поселення» Платон називає «державою». Він хотів розглядати не просто «державу, яка постає», а саме «державу, яка має всього вдосталь», бо, розглядаючи саме таку державу, на його переконання, можна швидше побачити, «як виникають у державах справедливість і несправедливість». Виходячи з того, що «ті, хто має владу», — «люди не безгрішні й часто-густо припускаються помилок», причому «спонукаючи підлеглих виконувати свої розпорядження», ті, хто наділений владою, «можуть помилятися у виборі найкращого рішення навіть для себе», Платон дійшов висновку про те, що, «беручись встановлювати закони», вони «одні закони встановлюють правильно, а інші — неправильно». І тут же він логічно поставив запитання: якщо іншим людям слід дотримуватися «будь-чого», що встановили «ті, хто при владі», то хіба «саме це буде справедливим?» [2, с. 21]. Тому головне, що прагнув з'ясувати мислитель, полягало для нього в одному: осягнути, «що таке справедливість». Його також цікавило, «яким чином виникають у суспільстві справедливість і несправедливість». Щоб осягнути це, він пропонує розглянути спочатку, «що таке справедливість у державах», а потім уже простежити за нею «в одній людині», стверджуючи, що *справедливість* буває «властива як окремій людині, так і цілій державі» [2, с. 53].

Платон вважав, що ті, хто дбає про державу, повинні оберігати її від людей, які порушують певний «порядок», тобто від «беззаконня», бо «беззаконня непомітно для ока поступово проникає у звичай та звички, відтак непомітно збільшується і проникає у взаємини між людьми, а потім повзе далі, зазіхаючи вже на закони й державний лад». Оберігати певний «порядок» слід навіть стосовно перших ігор дітей, бо коли діти відразу почнуть бавитись «як належить», то «почуття права пустить своє коріння в їхніх душах», і «це почуття в них зростатиме і виявлятиметься в усьому, навіть змусить їх до поправлення державного устрою, якщо в ньому раніше щось було негаразд». Філософ не допускав, щоб навіть дитячі ігри були «протизаконні», бо коли вони «протизаконні», то й діти, які беруть у них участь, починають «зневажати закон, тоді неможливо виростити з них людей *справедливих* і серйозних» [1, с. 113].

Платон звертав увагу, що найближче до розуму підступає те, що підпадає під поняття «закону й порядку», бо «найбільш віддалене від розуму» є «те, що віддалене від закону й порядку» [2, с. 291].

Наука визнає, що подальший розвиток і поглиблення античної політичної та правничої думки після Платона пов'язані з іменем його учня, Аристотеля (384–322 рр. до н. е.). Всім відомо, що саме йому належить крилатий вислів «Платон мені друг, але істина — великий друг». До аналізу якого б явища він не вдався — *людини, суспільства, держави, державного устрою, права, закону*, — всюди було присутнє його намагання розглядати усе це крізь призму «правильного» і «неправильного», «корисного» і «шкідливого», «розумного» і «нерозумного», «справедливого» і «несправедливого». До всіх цих явищ мислитель висував такі вимоги та критерії, які, на його переконання, можуть забезпечити їхню «правильність», «корисність», «розумність» і «справедливість» [1, с. 77].

Порівнюючи *людину* з усіма «іншими живими істотами», Аристотель казав, що «тільки людина здатна сприймати такі поняття, як *добро* і *зло*, *справедливість* і *несправедливість*» [3, с. 17].

У своїх роздумах про *державу* Аристотель зазначав, що вона також «існує з природи», оскільки «завдяки природі люди прагнуть до об'єднання». У створенні держави він бачив досягнення людиною «свого вивершення» шляхом встановлення порядку в рамках «*закону і права*». Як бачимо, уже в античні часи мислитель не ототожнював, а навпаки — виокремлював такі категорії, як «право» і «закон». Він також вказував на те, що поняття «справедливості пов'язане з уявленням про державу», а «*правосуддя є мірилом справедливості*» [3, с. 18].

Державу Аристотель розумів як «певне впорядкування, в якому живуть її громадяни», і вона створюється «не задля утворення оборонного чи наступального союзу», «не з метою відвернення кривди від когось і не для взаємного обміну й торгівлі», «не задля того, аби жити», а — «здебільшого для того, щоб жити щасливо». При цьому наголошував, що «державу не може вважатися щасливою, коли береться до уваги тільки певна частина населення, а не вся сукупність громадян» [3, с. 74].

Один із недоліків *демократії* філософ бачив у «спрощеному її розумінні», в розумінні її як форми, за якої «влада належить народові», а отже, «більшості». Він висловив переконання, що «влада більшості» не завжди означає «правильну форму», оскільки якість такої форми залежить від того, в чийх руках перебуває верховна влада; тут поставало запитання: а чи ті, хто становить «більшість», володіють, зокрема, «чеснотами»? Адже, на переконання мислителя, «допускати таких (без достоїнств) до обіймання вищих державних посад — справа, пов'язана з ризиком: не володіючи досить *почуттям справедливості*, знаннями, вони можуть чинити несправедливо або ж помилково» [3, с. 82].

Аристотель, зазначаючи про те, що там, де відсутня «влада закону», немає місця і для певної форми державного устрою, про те, що «закон *повинен* панувати *над усім*», що «закон *повинен мати* верховенство *над владою*», водночас порушував питання про наслідки закону, про те, «яка буде від нього користь у розв'язанні певних «ускладнень». Але треба наголосити, що він не був «буквалістом», тобто прибічником «вульгарного послуху» *будь-якому закону* і мав переконання, що «безглуздо дотримуватися у кожному випадку букви закону» і що «державний устрій, де суворо дотримуються найнезначущіших літер закону, не може вважатися найкращим» [3, с. 93].

Оповідючи про *закони загалом*, він зазначав, що «закони» такою ж мірою, як і форми державного правління, «можуть бути поганими чи добрими, ґрунтуватися чи не ґрунтуватися *на засадах справедливості*» [1, с. 83].

Переконливим аргументом на користь того, що Аристотель мав на увазі під поняттям «закон» саме *порядок на засадах справедливості* (і аж ніяк не *акт законодавця*), свідчить його головний висновок, у якому він стверджував: «Отже, хто вимагає, аби панував закон, очевидно хоче, щоб панували Божество і Розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон — це розум поза пристрастями і бажаннями» [3, с. 96].

Ідеї мислителів античної Греції стосовно таких понять, як «держава», «право», «закон», «справедливість», «добро», набули розвитку в творчості такого видатного мислителя античного Риму, як Цицерон (106–43 рр. до н. е.). Звертаючись передусім до спадщини стоїків, Аристотеля і Платона, аналізуючи (часом досить критично) погляди цих грецьких попередників, Цицерон висуває низку нових і цілком оригінальних ідей стосовно зазначених вище та супутніх їм понять. У його працях і промовах особливе місце посідають ті його міркування про *державу, право та справедливість*, без яких абсолютно неможливо досягнути у всій повноті таке сучасне явище, як «верховенство права» [1, с. 88–89].

Цицерон виходив з того, що Платон визнав за потрібне створити державу «швидше таку, *якої слід бажати*, аніж таку, на яку *можна було б розраховувати...*; не таку, яка могла б існувати, а таку, в якій було б можливо побачити *розумні основи громадянськості*» [4, с. 88].

У своїх міркуваннях він дійшов висновку, що кожний з усіх видів держави є «недосконалим» і жоден із них не може бути «найкращим». Кожен із них «є стерпним» завдяки лише наявності того зв'язку, що «вперше міцно об'єднав людей», тобто знову йдеться про «згоду стосовно права» та «спільності інтересів». Свій головний висновок про «недосконалість» кожного із цих видів державного устрою Цицерон виводить із властивих кожному з них вад [1, с. 91].

За *народної влади*, коли «все вершиться з волі народу», «хоч би якою справедливою та помірною була» ця влада, Цицерон висловив застереження стосовно того, що «сама рівність ця все ж несправедлива, тому що при ній нема щаблів [у суспільному становищі]». Він досить критично поцінував досвід атенців, «які вершили всі справи на основі постанов та рішень народу», тобто на основі «повновладдя атенського народу», вказуючи на ті вади такого правління, які не тільки не дали йому «зберегти свого блиску», а й через які, як показали наступні події, **це «повновладдя народу» виявилось «згубним», бо перетворилося на «шаленство та сваволю натовпу»** [4, с. 51]. Цицерон зазначав, що навіть самі прихильники демократії в Греції казали про «згубні наслідки, пов'язані з непогамовністю народу». Тому він не вважав за можливе стверджувати, що держава є «набутком народу» у випадку такого правління, «коли народ... вершить усім і в його владі перебуває все», «коли натовп прирікає на страту, кого захоче», «коли людей переслідують», «коли грабують, захоплюють, розтринькують усе, що тільки захочуть». Навіть більше, Цицерон стверджував, що

«цей вид і є найгіршою державою», бо тут йдеться про «збіговисько людей», яке є «тиранією такою ж мірою, як коли б гуртом була одна людина». Він вважав, що це навіть «ще огидніший тиран», бо, на його переконання, «нема лютішого звіра, ніж той, що наслідує зовнішній вигляд народу і приймає його ім'я» [4, с. 120].

Принципова позиція вчення Цицерона про *право* полягає у відстоюванні того, що «право» — це те, що встановлено природою, а не те, що вирішила людина. На його переконання, «якби права встановлювалися велінням народів, рішеннями верховників, вироками судів і ці права могли б одержати схвалення голосуванням або рішенням натовпу, тоді існувало б право грабувати, право чинити перелюбство, право подавати сфальшовані заповіді». Він твердив, що «закон, встановлений людьми», не може порушити «порядок у природі», не може «створити право із безправ'я», не може «створити добра із зла». Тільки на основі *права*, яке виступає «мірилом, наданим природою», можна відрізнити «добрий закон від нерозумного». Саме «керуючись природою», відрізняють не тільки «*право* від безправ'я», а й «все чесне від ганебного», бо «чесне відносять до чесноти, а до вад — ганебне» [1, с. 102].

Отже, червоною ниткою у вченні Цицерона проходить думка про те, що «законом», який ухвалюють люди, можна називати *тільки те, що «є справедливим», що відповідає сутності природи взагалі й природи людини зокрема*. Відповідність чи невідповідність людських законів природі виступає у нього головним критерієм *справедливості* чи *несправедливості* тих правил, які запроваджуються самою людиною. Це стало одним із наріжних каменів усього вчення Цицерона про *природне право*.

Підсумовуючи викладене вище, можна впевнено сказати, що всі ці ідеї, формули, конструкції та концепції, висунуті видатними мислителями ще в античні часи, стали філософською основою *доктрини* «верховенства права», яка з'явилася значно пізніше. Саме здійснений античними мислителями пошук «найкращої держави», а також того явища, яке має «панувати», «верховодити» як над людиною, так і навіть над «найкращою державою» в особі її органів влади та посадовців, було взято за основу концептуального наповнення цієї доктрини у XIX і XX ст. [1, с. 122–123].

Список використаних джерел

1. Головатий С. Верховенство права / С. Головатий : у 3 кн. — К. : Фенікс, 2006. — Кн. перша: Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принципи. — 623 с.
2. Платон. Держава / Платон ; пер. з давньогрец. Д. Коваль. — К. : Основи, 2000. — 355 с.
3. Аристотель. Політика / Аристотель ; пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка. — К. : Основи, 2000. — 239 с.
4. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / М. Т. Цицерон ; пер. з латин. В. Литвинов. — К. : Основи, 1998. — 476 с.

Капишін С. М. Ідеї верховенства права (правозаконності) у творчості філософів Античності

Аналізується ідея верховенства права та створення держави у творчості античних філософів: Платона, Аристотеля, Цицерона. Зазначається про співвідношення закону, справедливості та добра у творах античних мислителів. Наголошено на недосконалості форм правління держави, у тому числі народо-владдя.

Ключові слова: право, закон, верховенство права, держава, природне право, права людини.

Капышин С. Н. Идеи верховенства права (правозаконности) в творчестве философов Античности

Анализируется идея верховенства права и создания государства в творчестве античных философов: Платона, Аристотеля, Цицерона. Указывается на соотношение закона, справедливости и добра в произведениях античных мыслителей. Отмечается несовершенство форм правления государства, в том числе народовластия.

Ключевые слова: право, закон, верховенство права, государство, естественное право, права человека.

Kapyshin S. Ideas of rule of law in works of philosophers of Antiquity

Ideas of rule of law and establishment of state in works of philosophers of antiquity (Plato, Aristotle, Cicero), are analyzed. Interrelation of law, justice and good in works of thinkers of antiquity, is shown. Imperfection of forms of government, including democracy, is noted.

Key words: right, law, rule of law, state, natural law, human rights.